

אתגרי חוץ ופנים על סדר יומה של הציונות הדתית

פרופ' בנימין איש שלום

כותרת הכנס שלנו היא: "עיון מחודש בעקרונות הציונות הדתית והאורתודוקסיה המודרנית". אני מבקש, איפוא, לא לסכם כי אם לערוך עיון מחודש ב"עיון המחודש" שקיימנו בשלושת ימי הכנס.

אני רוצה להקדים ולומר, כי השעות שעשינו כאן בצוותא היו לי שעות של קורת רוח רבה, אך גם של פיקחון. שעות של הפחת עידוד ותקווה, ועם זאת שעות שהבליטו וחיידו את המורכבות והקשיים הניצבים בפנינו במציאות חיינו הסבוכה.

הציבור היושב בחדר הזה יכול לזקוף לזכותו הישגים מרשימים מאד, איש איש ואשה אשה, כיחידים, כל אחד במקומו ובתחומו, וכולנו כציבור המטביע חותם על החברה בישראל ועל העם היהודי בכללו.

זהו גם הציבור בעל חוש ביקורת, ומה שחשוב לא פחות - בעל חוש ביקורת עצמית, מן המפותחים שניתן למצוא בקרב ציבור כלשהו. לפעמים בלהט הביקורת מוסחת הדעת מן החיוב ומן ההישג ויש בכך כדי לרפות ידיים ולפגוע בלהט העשייה. לכן, אני מבקש להציע, כי הביקורת העצמית שלנו תערך במתכונת בונה על פי הלכות תשובה:

* הרצאת סיכום ב'כנס לביא' שהתקיים בקיבוץ לביא בסוף חודש תשרי תשנ"ט, ועסק בעקרונות הציונות הדתית והאורתודוקסיה המודרנית. הכנס נערך ביוזמת הקיבוץ הדתי בשיתוף הישיבה אוניברסיטה, בית מורשה בירושלים, אוניברסיטת בר-אילן והסוכנות היהודית.

הכרת החטא, וידוי וקבלה לעתיד.

עוד אני מבקש להקדים ולומר, כי אנו המתכנסים כאן היום, הננו עצם מעצמה ומבשרה של קהילתנו היותר רחבה, אשר נציגים ודברים רבים וחשובים שלה אינם יושבים כאן עמנו היום, ועלינו לעשות כל מאמץ להדבר עימם, לפתוח ליבותינו לקראתם ולהשיב לבבם אלינו. רק בצוותא, תוך ליבון נוקב של סוגיות יסוד ואי טשטוש המחלוקות - **אך רק יחד** נוכל לקבוע סדר יום חדש לציונות הדתית ולהעריך למשימות החשובות ביותר אשר להן אנו קרואים.

שתיים הן המשימות המוטלות עלינו: האחת כלפי פנים והשנייה כלפי חוץ. ואולם, כפי שיתברר, **שתיים שהן אחת**.

ראשית, אבקש לברר: מהי משמעותה של עמדה "ציונית-דתית" או "אורתודוקסית-מודרנית" כלפי פנים?

אימרת כנף מפורסמת המיוחסת לד"ר יוסף בורג, אומרת כי הרכיב החשוב ב"ציונות-דתית" הוא ה"מקף". אימרה שנונה זו משקפת תפיסה רווחת בדבר אופיה של התנועה המתארת אותה כעמדה מעשית המשכילה לחבר ולקשור השקפות עולם שונות מיסודן בדרך העונה על הצרכים המעשיים של ה"ציבור הדתי" מחד גיסא, והנותנת ביטוי למושאי הזדהות שונים שלו מאידך גיסא. מביטוי זה משתמע עוד כי עיקר יחודה של הציונות הדתית הוא **ביכולתה לקיים חיבור זה, או בהשקפתה כי ראוי לקיים חיבור זה**. גם המושג "אורתודוקסיה מודרנית" נראה כמבטא צירוף של עולמות-רוח שונים; אורח חיים הלכתי וגישה מסורתית-שמרנית עם דפוסי חיים, אורחות חשיבה וערכים מודרניים.

מבלי להכנס עתה לביורור היסטורי או פילוסופי-שיטתי של ההגדרות הללו, ניתן לקבוע כי ה"ציונות הדתית" ו"האורתודוקסיה המודרנית" הן גישות המבטאות התמודדות עם המורכבות של היסודות המנוגדים המכוננים

את זהותנו כיהודים חיים בעידן של תמורות.

הציוני הדתי והאורתודוקסית המודרנית חיים בחוויה של מעומתות מתמדת. אך הם חיים ופועלים גם מתוך תודעת שליחות מתמדת, מתוך להט מהפכני. ואולם, לא פחות מכך, יש בקרבנו רבים שהם גם בעלי תודעה עצמית של שביעות רצון מתמדת: נוכח

רק בצוותא, תוך ליבון נוקב של סוגיות יסוד ואי טשטוש המחלוקות, נוכל לקבוע סדר יום חדש לציונות הדתית ולהעריך למשימות החשובות ביותר אשר להן אנו קרואים

החרדיות מזה והחילוניות מזה, אנו שביל הזהב, חינוכנו נכון, דרכנו נכוחה, אמונתנו ברורה ומוצקה והם מברכים בכוונה יתירה: "אשר נתן לנו תורת אמת", לנו ולא להם.

ובכן, האמנם הכל כל כך שפיר?

כבר בפתח הכינוס שלנו קבל מורי ורבי הרב אהרן ליכטנשטיין שליט"א ופרש בפנינו כשמלה את חולשותינו בתחום תלמוד תורה ותפילה. ואני מבקש להתייחס לדבריו, ולומר: אכן, "אבל אשמים אנחנו".

**מדוע אחרי
חמישים שנות
ישיבות תיכוניות
ולמעלה
משלושים שנות
ישיבות הסדר,
פוקד משבר
חינוכי קשה את
הישיבות
התיכוניות,
מידלדלות
השורות בישיבות
ההסדר, ולעומתן
פורחות ועולות
המכינות הקדם
צבאיות?**

בנינו (אמנם לא בנותינו) לומדים גמרא החל מכתה ג' או ד' לאורך כל שנות לימודיהם הארוכות בישיבה התיכונית ובישיבת ההסדר, שעות רבות מאד בכל יום.

שוו בנפשכם: לו למדו ילדינו מספר דומה של שעות מקצוע אחר כלשהו, למשל פסיקה, הרי היינו הופכים לעמק הסליקון, לא של המזרח התיכון החדש בלבד, כי אם של הגלקסיה כולה.

היכן ה"איינשטיינים" של התלמוד, היכן ה"חזון אישים" שלנו, היכן ה"רוגצ'וברים" שלנו, היכן ה"רמב"מים" שיצאו מבתי המדרש שלנו?!

היכן הגאונות, היכן הבקיאות, היכן הלמדנות, היכן אהבת הלימוד?!

מדוע אחרי חמישים שנות ישיבות תיכוניות ולמעלה משלושים שנות ישיבות הסדר, פוקד משבר חינוכי קשה את הישיבות התיכוניות, מידלדלות השורות בישיבות ההסדר, ולעומתן פורחות ועולות המכינות הקדם צבאיות?

מדוע אנו כה חרדים על דרכם של רבים מבנינו הנפלאים הערכיים, המוכנים למסור נפשם למעננו ולמען עמם, המגדלים שערם פרע ולבושם ג'ינס קרוע?

נאמר כאן בצדק, כי שעה שאנו מתחבטים בשאלה האם ועד כמה לאפשר לבנותינו ללמוד גמרא, נדרשים אנו להשיב לרבים מבנינו על שאלתם הנוקבת מדוע ולשם מה בכלל ללמוד גמרא. השאלה הזו מהדהדת בכל בית מדרש בצינונות הדתית ואין היא זוכה למענה.

אמנם כן, כבר יש מודעות בקרב רמי"ם וראשי ישיבות לעצם קיומו של המשבר. כבר מדברים על כך במקומות אחדים, בחדרי הרמי"ם והמורים ובמקומות אחדים רק בחדרי חדרים. ואף שמעתי אומרים כי יש פתרון: נגביר את לימוד הגמרא, במקום 5 שעות ביום נלמד 8 שעות ביום, נביא אברכים, נלמד רק לימודי קודש ועוד היד נטויה לאמר: מה שעשינו עד כה שלא כראוי נוסף ונגביר ונרחיב, ונחפש את המטבע מתחת לפנס.

ואשר לתפילה: ראיתי אחדים מחברינו, למשמע הביקורת של הרב ליכטנשטיין, מהנהנים בראשם פולטים מנהמת ליבם אנחת כאב - אלו לאלו שואלים: האין הוא צודק? ואלו לאלו משיבים: "רק אין יראת אלוקים במקום הזה".

אחי ורעי, אנא, הוו מתונים בדין, ואל תחרצו משפט כי ה' בוחן כליות ולב; ואיני רוצה לדבר על "התפילה במרוצה" של חסידים המבקשים למנוע בכך כניסת הרהורים זרים ומזדרזים מאד בתפילתם, או על פסיקת הרמב"ם (הלכות תפילה, ד', ט"ו) על הטרוד מן הדרך (או: בדרך), הנסמך על הגמרא בעירובין (דף ס"ה, ע"א) כי מי שהוא עייף, או מיצר, או ליבו טרוד, אסור לו להתפלל עד שתתישב דעתו. כמוהו סבור גם ר' יוסף קארו ב"שולחן ערוך" (או"ח, צ"ח, ב'), אך מסכם כי "עכשיו אין אנו נזהרים בכל זה מפני שאין אנו מכוונים כל כך בתפילה"!

אך לגופו של עניין: האפשר לדון בבעיית התפילה תוך התעלמות ממצבו הקיומי-האקזיסטנציאלי של האדם המאמין בעולם מחולן?

באיזו ישיבה מתמודדים עם השאלה היסודית הזאת בהקשרה הנכון? ! האם מוכנים אנו לפתוח את ים התלמוד בפני תלמידינו בכל היקפו ובכל מימדיו, ללמד מסכת כמכלול של הגות, ערכים ומשפט וללמד כל סוגיה בהיבטיה ההלכתיים, הרעיוניים, ההיסטוריים, הספרותיים והערכיים? להקנות כלי ניתוח ופרשנות של כמה דיסציפלינות כדי לחשוף את העושר הגלום בתורה ולהפכה לתורת חיים

האפשר לדון בבעיית התפילה תוך התעלמות ממצבו הקיומי של האדם המאמין בעולם מחולן?

באמת?

שני הנושאים הללו: תלמוד תורה ותפילה, הם רק דוגמאות לשאלות רוחניות-קיומיות יסודיות מאד אשר עימן עלינו להתמודד ואת שורשיהן עלינו לחפש במקום בו הם

באמת נמצאים.

לא בצחות לשון, לא בלהטוטי דרשנות ולא בשבט מוסר ימצא מרפא לשברנו, כי בכנות, ביושר לבב, בפיוני חלל ומקום לתהיה ולספק - כי חותמו של הקב"ה אמת. מאברהם אבינו למדנו כי יש ודוקא מן הספק, מן ההרהור ומן החיפוש נולדת אמונה גדולה והאדם זוכה לגילוי שכינה. וכך מספרים לנו חז"ל על אברהם שהיה מהלך ממקום למקום וראה בירה דולקת, אמר: "תאמר שבירה היתה בלא מנהיג, הציץ בעל הבירה אמר לו אני הוא בעל הבירה. כך לפי שהיה אברהם אבינו אומר תאמר שהעולם בלי מנהיג - הציץ הקב"ה אמר לו אני הוא המנהיג אדון כל העולם". מדרש זה מציג את אברהם כמי שזוכה להתגלות מתוך דאות שלא יתכן כי אין לבירה מנהיג. ואולם מדרש אחר (לקח טוב) דורש אותו סיפור בדרך הפוכה:

שראה אברהם כמה דורות שקילקלו מעשיהם; דור אנוש, דור המבול, דור הפלגה - עולם מקולקל ומושחת - התחיל מהרהר בלבו לאמר שהעולם בלא מנהיג - הציץ עליו הקב"ה. (ב"ר, לך-לך, ל"ט, מהד' תיאודור - אלבק, עמ' 365 ובהערות). מתוך שהכיר את העולם בקלקלתו הטיל אברהם ספק אם יש מנהיג לעולם.

**האם מוכנים אנו
לפתוח את ים
התלמוד בפני
תלמידינו - ללמד
מסכת כמכלול
של הגות, ערכים
ומשפט, ולחשוף
את העושר
הגלום בתורה
ולהפכה לתורת
חיים באמת?**

מי שמבקש את אלוקים מתוך הספק, מתוך הסתירות, מתוך המבוכה - הוא זה שימצא אותו. דווקא מתוך הספק, מופיעה האמונה היותר אמיתית, היותר עמוקה, המבינה כדברי הרב קוק: כי "מצד התוכן ההכרי של האמונה, מלאה היא רוחב דעת ומעטרה היא על ידי זה ברוב חסד וסבלנות גדולה, יודעת היא בהכרתה שהרוח הפנימי של העריגה האלוהית וההשלמה העליונה שהיא שואפת אליה, היא גם כן עשירה בגוונים עד שהיא יכולה להתלבש בלבושים שונים מאד, וגם בתיאורים הפכיים..." (מתוך כתב-יד).

אחת הבעיות שהועלתה בכנס זה, במישור הרוחני-קיומי והאינטלקטואלי, נוסחה ע"י ד"ר ורד נעם, ושיקפה מודעות לפער ולמתח שבין אמונתנו הדתית, לבין הכרתנו בכך שמקור ההשראה לרבים מרעיונותינו וערכינו ומקור ההנעה

לרבות מפעולותינו נובעים מעולמנו החילוני. בכך הונחה האצבע על אחד ממאפייניה המובהקים של "האורתודוקסיה המודרנית", ומן הדין שניתן דעתנו על משמעות עמדתנו הרוחנית.

העולם המודרני אינו רק עולם של מדע מתקדם וטכנולוגיה מפותחת. המודרנה

התאפיינה בשינוי ערכים רדיקאלי ובתודעת יתרון לעומת העולם שקדם לה, היא הבלטה את האוטונומיה של האדם, העלתה על נס את ערכי החירות, הביקורתיות, היצירתיות והחידוש, שעה שבעולם הביניימי שלטה תפיסה היררכית, וערכים של סמכות, פרשנות ומסורתיות היו קני המידה המנחים. בימי הביניים היו שכתבו חידושים מופלגים באיצטלה של פרשנות, והיו שייחסו חיבוריהם לאחרים מתוך רצון להעניק להם סמכות והשפעה.

ואולם, המאפיין המובהק ביותר של המודרנה היה בהפקעת תחומים שלמים מחסותה וסמכותה של הדת. למעשה הפקעת העולם הארצי כולו (ה-SECULUM) משלטון הכנסייה. על כן יש לראות את פניה האחרים של המודרנה בסקולריזציה, באותה הפקעה מן הקודש. בחילון.

בכנס הזה היינו עדים לביטויים מגוונים של מאמץ דומה, ביודעין או שלא ביודעין. נשמעו קולות המבקשים להפקיע את הפוליטיקה מן ההלכה, להעניק אוטונומיה ליצירה האומנותית, לעודד את ההתבטאות הדתית הספונטנית של נשים בלי להמתין לאישור הרבנים וסוף ההיתר לבוא, ועוד ועוד.

מורי ורבותי, העולם הרוחני של דתיים-ציוניים ושל אורתודוקסים-מודרנים הוא עולם מורכב ומשמעותו כי גם ההגדרה "דתי-חילוני" הולמת אותו.

בנקודה זו אגלה את לבי: אינני אוהב כלל וכלל את כל ההגדרות בהן דנתי לעיל. כולן אינן מדוייקות דיין, וכולן אינן משקפות את המורכבות ואת זיקות הגומלין הסבוכות המכוננות את זהותנו.

אני מעדיף להידרש לדימוי של הרב סולובייצ'יק זצ"ל בפרשנותו לפרשת הבריאה ב"איש האמונה הבודד": "אדם ראשון" ('החילוני') ו"אדם שני" ('המאמין'). בטיפולוגיה של הרב סולובייצ'יק "אדם ראשון" המתבטא במדע המודרני, "ניצח בעימות עם הטבע משום שויתר על ספקולציה ערכית-מטאפיסית לטובת עשיית העתק תיפקודי של המציאות ומפני שהמיר את שאלת האיכות בשאלת הכמות. לפיכך, האדם הראשון מעוניין בצד אחד בלבד של המציאות והוא שואל רק שאלה אחת: כיצד פועל היקום? לבו אינו נמשך אחרי השאלה 'על שום מה פועל היקום בכלל?' וכן אין הוא מעוניין בשאלה 'מה מהותו של היקום?' (איש האמונה, עמ' 14-15).

האדם הראשון הוא הטיפוס החילוני המובהק.

העולם הרוחני של דתיים-ציוניים ושל אורתודוקסים-מודרניים הוא עולם מורכב ומשמעותו כי גם ההגדרה "דתי-חילוני" הולמת אותו

על אדם זה אומר הרב סולובייצ'יק: "אין ספק שהמושג 'צלם אלוקים'... מתייחס אל כשרונו החאריסמאטי של האדם היוצר" (שם, עמ' 14) - לא אל איש האמונה הענו השפל הנסוג והמופנם.

באישיותו של האדם המאמין מורכבים איפוא שני טיפוסים המעומתים זה עם זה: הדתי והחילוני.

כיצד יגשר האדם המאמין בן זמננו על הפער התודעתי ועל המתח האמוני המאפיין את מצבו?

הווה אומר: בכוח המדרש היוצר. ידועה הגמרא במסכת קידושין (דף ל"ט): הדנה בשאלת מתן שכרן של מצוות ודברי ר' יעקב: "שכר מצוות בעולם הזה ליכא", אין שכר למצוות בעוה"ז. הגמרא מספרת על בן שהלך במצוות אביו להביא לו גוזלות, והוא קיים גם את מצוות שילוח הקן, נטל את הגוזלות, ובחזירתו נפל ומת. ראה זאת אלישע בן אבויה - "אחר", ואמר: זה שקיים שתי מצוות שבהן נאמר שכר של טובה ושכר של אריכות ימים - "היכן טובת ימיו והיכן אריכות ימיו של זה?" וסופו של אחר ידוע.

על כך אומרת שם הגמרא: "אלמלי דרשיה אחר להאי קרא כר' יעקב בר ברתיה לא חטא". כלומר: לא **רשות** לדרוש ניתנה כאן, כי אם דרישה וחובה לדרוש. הדרך להתמודדות עם מחויבותנו לתורה מזה, ולצלם אלוקים שניתן בנו ולפשטות המתחדשים בכל יום מזה, ולמתיחת גשר ביניהם, היא בסיגול חירות המדרש. **חירות היא חוסן**, נאמנות **לעצמיות** היא מקור **עצמה**.

וכאן אני בא לפרק השני בדברי, **עמדתנו כלפי חוץ**, כלפי מי שמכונה "הציבור החילוני".

גבירותי ורבותי, ההגדרה המבחינה בחדות דתיים מחילוניים במדינת ישראל, אינה משקפת את מורכבות המצב החברתי-תרבותי בישראל. אין זה סוד כי רבים מאד בציבור הכללי בישראל רוצים במדינת ישראל יהודית, ומחקרים אף קובעים כי יש רוב לאלה המקיימים בפועל בחייהם, במידה זו או אחרת, יסודות חשובים של מסורת ישראל, והשואפים להעמיק את ידיעתם ואת זהותם היהודית.

ואולם, אין אותו רוב מוכן להשלים עם **העלבון שבמיעוט דמותו וערכו** בעיני שלומי אמוני ישראל, ואין הוא מוותר על חירותו.

מדינת ישראל בשנת היובל שלה והעם היהודי בכללו, נמצאים אף הם על פרשת דרכים במאבק על עיצוב דמותם וגיבוש זהותם היהודית.

**כיצד יגשר האדם
המאמין בן זמננו
על הפער
התודעתי ועל
המתח האמוני
המאפיין את
מצבו? הווה
אומר: בכוח
המדרש היוצר**

זו שעת הכושר ושעת המבחן הגדולה של הציונות הדתית. זו הדפיקה השביעית של הדוד. אסור לנו להתפס לנמנום, לעצלות או לרפיסת רוח, בחינת "פשטתי את כותנתי איככה אלבשנה".

ואולם, שליחותנו לא תוכל להתממש מתוך גישה מתנשאת, וודאי לא נוכל לפעול ולתקן אם לא נכיר ונקבל את הזולת כפי שהוא תופס את עצמו; אם לא נבין שבעצם לא ביחס לאחר מדובר כאן כי אם ביחס לאחים.

בנקודה זו אני רוצה להעמיד אתגר חדש מול האוריינטציה הכללית הרווחת אצלנו עם כל אהבת ישראל שאנחנו מאופיינים בה, האוריינטציה הכיתתית, של ציבור, או, כפי שאבירמה גולן היטיבה להגדיר, של משפחה. כולם פה מתחתנים עם כולם, כולם קרובים של כולם, כולם מכירים את כולם.

אמרתי כבר, שלציבור היושב כאן יש הישגים רבים מאוד, אך זו לא שעה של טפיחה על השכם. עלינו להבין שאיננו שוליים סהרוריים של קהילתנו כי אם אליטה, במובן החיובי של המילה, במובן של הנכונות לשירות, במובן של נשיאה באחריות. אליטות הן קבוצות קטנות בתוך החברה והן מחוללות תמורות מרחיקות לכת, למרות היותן מיעוט.

את התמורה שאנו רוצים לחולל, בראש ובראשונה בתוך הקהילה שלנו, והתמורה שאנחנו רוצים לחולל בחברה

הכללית בישראל, נוכל לחולל רק אם נפסיק לתפוס את עצמנו כקבוצת מיעוט נרדפת. איננו קבוצת מיעוט נרדפת, אנחנו חוד חנית של מהלך, אנחנו חוד חנית של מהלך היסטורי. זאת אני אומר במלוא הענווה, ובאמת ישבתי שבעה נקיים לפני שאמרתי את המילה "אנחנו", כי אסור להרבות בביטויים האלה, אך באיזשהו מקום חייבים לומר אותם - כדי שנדע את דרכנו. אנחנו חייבים לראות את עצמנו כחלק אינטגרלי של המשפחה היהודית כולה, לא של הציונות הדתית, לא של הפועל המזרחי, לא של יש"ע כאן או יש"ע שם. אני באמת מעדיף לראות את הדגם של משפחה כדגם המנחה.

אין אנו צריכים לוותר על האינטימיות של המשפחה הגרעינית. יש לנו קהילות גרעיניות, יש לנו בתי כנסת שלנו, בתי המדרש שלנו, יש לנו שפה שבה אנחנו מדברים ומבינים זה את זה גם ברמזים; בתוך המשפחה הגרעינית לא צריך כמעט לדבר, במפגש עיניים מבינים הכל - אבל יש גם משפחה מורחבת וצריך לראות אותה ככזאת.

**קיים רוב בציבור
הכללי בישראל
הרוצה במדינת
ישראל יהודית,
אולם הוא אינו
מוכן להשלים עם
העלבון שבמיעוט
דמותו וערכו
בעיני שלומי
אמוני ישראל,
ואין הוא מוותר
על חירותו**

אנחנו צריכים לחיות בשני מעגלים בו זמנית, רגל אחת במעגל הפנימי שלנו, רגל אחת בחוץ. יהיו עוד הרבה הרבה מעגלים אחרים של קהילות אחרות. גם האוכלוסיה הכללית איננה הומוגנית, יש בה קבוצות ויש בה קהילות ויש בה גוונים וגווני גוונים. אנחנו צריכים להיות מסוגלים ללמוד תורה יחד עם מי שאינם חובשי כיפות, לא ללמד אותם תורה, אלא ללמוד תורה יחד ולהכיר בתרומתם לתלמוד התורה שלנו, מפני שהמבט הרענן והחדש שלהם בגווילים הצהובים של הגמרות שלנו, יכול לחדש את החיוניות הרוחנית, האמונית והדתית בלמוד התורה, בתפילה, בחוויה הדתית האותנטית שלנו ובבתי המדרש הישנים שלנו. אנחנו זקוקים להם לא פחות משהם זקוקים לנו.

אנחנו צריכים להיות מסוגלים ללמוד תורה יחד עם מי שאינם חובשי כיפות, מפני שהמבט הרענן והחדש שלהם יכול לחדש את החיוניות הרוחנית, האמונית והדתית בלמוד התורה, בתפילה, בחוויה הדתית האותנטית שלנו

אני מבקש לראות קהילה חדשה הולכת ומתהווה מתוך הלימוד המשותף הזה: קהילה של יהודים המחוייבים להבטחת קיומו ועתידו של העם היהודי ושל היהדות, הדבקים במורשת ישראל ומבקשים לעצב את מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, והחשים תחושת אחווה ואחריות כלפי כל יהודי באשר הוא, בארץ ובתפוצות. אני מבקש לראות בישראל התפתחותו של "זרם מרכזי" (Main Stream) המלכד את רוב הציבור היהודי בישראל סביב "ערכי היסוד" הללו.

מכיוון שזוהי שעת נעילה, אבל היא גם שעת פתיחה, אני חייב לנעול ולסיים אבל אני גם יכול להיות מעודד מכך שדברי אינם בחינת סיום, אלא בבחינת המשך או פתיחה לדיונים, לשיחות, למפגשים ולפעילות שתבוא ותנבע מכוחו של הכנס הזה, ואנחנו חייבים לדאוג לכך שהצעדים הבאים שלנו יהיו צעדים בעלי משמעות קונקרטית. הקמת קבוצות עבודה, קבוצות חשיבה, חיזוק בתי המדרש המרכזיים שלנו שבהם מתלבנות הסוגיות האלה, העמקת שיתוף הפעולה בין מוסדותינו, "איש לרעהו יעזור ולאחיו יאמר חזק".